

ეთერ ჭურამე

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი

etosvireli@gmail.com

საკვანძო სიტყვები: ჭური, ქვევრი, მეღვინეობის ისტორია, სალიტერატურო ენა, დიალექტიზმი.

ჭურის მნიშვნელობისათვის ქართულ ენაში

ალექსანდრე დლონტის მიერ 1974 წელს შედგენილ „ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ ვკითხულობთ, რომ *ჭური* არის იმერულ-გურულ-აჭარული დიალექტური სიტყვა, რომელსაც აქვს *ქვევრის* მნიშვნელობა (დლონტი 1974:731). ამავე წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში მეცნიერი ბიძინა ფოჩხუა განმარტავს, რომ ლექსიკურ დიალექტიზმებს, ანუ დიალექტურ სიტყვებს შორის უნდა გავარჩიოთ როგორც შეუნაცვლებელი სიტყვები, ისე ლექსიკური დუბლეტები (ფოჩხუა 1974:194). სწორედ ლექსიკურ დუბლეტებში მოიაზრებს მეცნიერი *ჭურსა* და *ქვევრს*, *ქვევრს*, როგორც სალიტერატურო ქართული ენის ლექსიკური ფონდის ნაწილს, ხოლო *ჭურს*, როგორც დიალექტურ ლექსიკურ ერთეულს. არნოლდ ჩიქობავას რედაქტორობით „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რვატომეულში მითითებულია, რომ „*ჭური* – იგივეა, რაც *ქვევრი*“. აქვე აღნიშნულია, რომ *ჩასავალი ჭური* არის კუთხური სიტყვა (იმერ, რაჭ.) (ქეგლი), რაც დიდ *ქვევრს* ნიშნავს. ამგვარი განმარტებები მოითხოვს ლექსიკური ერთეულის ეტიმოლოგიურ გააზრებას და მისი მნიშვნელობის სიღრმისეულ კვლევას. გასათვალისწინებელია, რომ ისტორიული წყაროების მიხედვით დასტურდება *ჭურის*, როგორც სიტყვის, სიმძვლე *ქვევრთან* შედარებით, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანია, ხოლო *ჭურის*, როგორც ტერმინის, საერთო ქართული სალიტერატურო ენიდან განდევნის პირობები კი ცალკე მსჯელობის ობიექტი შეიძლება გახდეს.

ამასთან დაკავშირებით, საღვინე ჭურჭლის აღმნიშვნელი ტერმინის, *ჭურის*, მნიშვნელობისათვის საინტერესო ცნობებს გვაწვდის სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“. ქართველი მოღვაწე *ჭურს* წარმოგვიდგენს მრავალმნიშვნელობიან სიტყვად, რომლის ერთ მნიშვნელობად ასახელებს *აბჯარს* (იგივე იარაღი, საჭურველი), ხოლო მეორე მნიშვნელობას განსაზღვრავს *ქვევრის* სინონიმად: „*ჭური* ეწოდების ტყბილისა საცავსა, ხოლო ტყბილი და ტყბილი მახლო-

ბელ არიან, რამეთუ ერთისა ასოთი განიყოფებიან. და ტყბილი ეწოდების წვენსა ყურძნისასა, ხოლო ტყბილი – თაფლთა და ყოველთა მისთანა(თა) გემოანთა; არამედ არცა ტყბილი და არც(ა) ტყბილი არა არს სულისა უტკბოსი. და *ჭური* ეწოდების საცავსა ტყბირისასა და კვალად *ჭური* – ჯაჭვთა და ჯავშანთა, რომელ(ი) არს საცავი სხეულისა და სულისა, რომელ არს ყოველთა უტკბოსი. ხოლო ესე *ჭური*, საცავი ტყბილისა, განიყოფებიან, რამეთუ დიდთა ეწოდებიან *ქვევრი* და მისსა შედეგსა – *ყვიბარი* და მისსა უმცროსსა – *ქოცო*, არამედ ყოველივე *ჭური* არს (ორბელიანი 1993: 408). ანუ *ჭურის* მნიშვნელობა არის „საცავი“ როგორც სულისა და სხეულისა, ისე ყურძნის წვენისა. აქვე, *ჭურს*, როგორც ჭურჭელს, სულხან-საბა ასე განმარტავს: „ჭურჭელი ზოგადი სახელი არს ყო(ვ)ელთა ჭურჭელთა, ხოლო ესე ჭურჭელ(ნი) განიყოფებიან ათხუთმეტად: იარაღად, გვარდაკად, ლა(ნ)კანად, ჯამად... ჭურად... *ჭური* არს კეცთაგან ჭურჭელი: *ქვევრი*, *ყვიბარი*, *ქოცო*, *ხალანი*, *დერგი*, *ლაგვინი*, *ლაგვინარი* და მისთანანი“ (ორბელიანი 1993: 408-409). ყველა ამ ჭურჭელში ისხმება „ტყბილი“, ანუ ყურძნის წვენი. ღვინის „საცავი“ თითოეული ჭურჭელი სხვადასხვა ზომისაა და სახელებიც განსხვავებული აქვს, მათ შორისაა დღესდღეობით ყველაზე გავრცელებული *ქვევრი* და *დერგი*. ამავე ლექსიკონში *ქვევრი/ქუვერი* კი განისაზღვრება, როგორც კეცის *ჭური*, იგივე *ჭური* (ორბელიანი 1993: 236). აღსანიშნავია, რომ სულხან-საბას ლექსიკონისეული განმარტება მცირედი ცვლილებით ჯერ კიდევ შემორჩენილია იმერეთის რეგიონში, სადაც დიდი ზომის თიხის საღვინე ჭურჭელს *ჭურს* უწოდებენ, უფრო მცირეს *ქვევრს*, რომელიც ჭურისაგან მხოლოდ ტევადობით განსხვავდება. *ქვევრზე* უფრო პატარა ზომის ჭურჭელს კი *ქოცო* ჰქვია (კაკაბაძე 1982: 63-64).

როგორც ვხედავთ, მე-18 საუკუნეში, *ჭური* ყველა ტიპის, დიდი თუ პატარა ჭურჭლის, „მიწა საჭურჭლისგან“, ანუ თიხისაგან დამზადებული საღვინე ჭურჭლების კრებსითი სახელია, *ქვევრი ჭურის* ერთ-ერთი ნაირსახეობაა. ამასთან, სულხან-საბას განმარტებით, *ჭური* და *ქვევრი* სინონიმური მნიშვნელობისაა. როგორც ჩანს, ლექსიკონის გამოცემისას, *ჭური* და *ქვევრი* უკვე ერთნაირი მნიშვნელობით გამოიყენებოდა, თუმცა *ქვევრის* გამოყენების სიხშირე *ჭურისას* ნამდვილად არ აღემატებოდა. *ჭურის* გამოდევნა საერთო ხმარებიდან უფრო გვიანდელი მოვლენა უნდა ყოფილიყო.

მაშასადამე, *ჭური*, სულ მცირე, მეთვრამეტე საუკუნის შუა ხანებამდე მთელ საქართველოში იყო თიხის საღვინე ჭურჭლის აღმნიშ-

ვნელი ყველაზე გავრცელებული ტერმინი, რომლის სიძველესა და ქართულ წარმომავლობას ადასტურებს როგორც მეგრული შესატყვისი და კანონზომიერი ფარდი – *კკუჯი*, ანუ ჭურჭელი, ისე კოლხურიდან სომხურში შესული – *კჭუჭ*, *კჭიჭ* („თიხის ჭურჭელი“) (დანელია, ცანავა 1991: 593). ლექსიკური ერთეულის – *ჭურის* სიძველეზე მეტყველებს აგრეთვე ნეკრესის ნაქალაქარის გათხრებისას აღმოჩენილი წარწერა ჭურის პირზე: მზ ესე ჭური მე... დავრგე (ჭილაშვილი 2004: 29), რომელიც II-III საუკუნით თარიღდება. ლევან ჭილაშვილის მტკიცებით, დაქარაგმებული წარწერა – მზ აშკარად მიუთითებს მაზდეანობის დროს ჩამოყალიბებულ მიმართვის ფორმულაზე (მზ – მითრა ბაგა, მზეო უფალო) და, შესაბამისად, მის წინაქრისტიანულობაზე (ჭილაშვილი 2004: 32-33). ხოლო IV-V საუკუნით თარიღდება ურბნისის ნაქალაქარის გათხრების დროს აღმოჩენილი ქვევრის პირზე გამოსახული წარწერა – ქჭე, რომელიც იკითხება, როგორც „ქრისტეს ჭური ესე“ (ჭილაშვილი 2004: 30).

ჭური არის ღვინის ჩასასხმელ-შესანახი ჭურჭლის აღმნიშვნელი ერთადერთი უძველესი ქართული ტერმინი, *ქვევრი* კი მხოლოდ შემდგომ გაჩენილი სიტყვა, რომელიც, ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, *ჭურთან* ერთად „საბუთებსა და ძეგლებში“ მოგვიანებით გვხვდება (ჯავახიშვილი 1986: 652). *ჭური* გამოყენებულია ეზეკიელის წინასწარმეტყველებაში („კეცისა ჭურნი მისნი დაჰმუსრნე“), სოლომონის იგავებში („ჭური განჭურეტილი არს სხვსა სახლი და ჯურღუმილი იწროდ უცხოად“) და ხელმწიფის კარის გარიგებაში („თვთო ჭური ღვინო ზვართაგან მეღვინეთ-უხუცესისა“ (ბოჭორიშვილი 1949: 219). საგულისხმოა, რომ სოლომონის იგავში მოხსენიებული *ჭური* ბერძნულ – პითოსს და ლათინურ პუთეუსს შეესაბამება, რაც *ქვევრს*, ღვინის შესანახ ჭურჭელს აღნიშნავს (ჯავახიშვილი 1986: 652), ხოლო ეზეკიელის წინასწარმეტყველებაში მითითებული *ჭური* მეტაფორულად არის გამოყენებული. დღემდე მოღწეულ წყალობისა და ნასყიდობის წიგნებში ტერმინი *ქვევრი* პირველად მხოლოდ XV საუკუნეში გვხვდება. ტერმინ *ქვევრის* წარმომავლობას მეცნიერები განსხვავებულად ხსნიან. ერთნი მიუთითებენ, რომ ის ქართულ ნიადაგზე შექმნილი სიტყვაა და „ქუე-დან“ (დაბლა, ძირს, მიწაზე) იღებს სათავეს (ფხაკაძე 2005: 365). ზოგი მეცნიერი ამ ლექსიკურ ერთეულს უკავშირებს ხათურ სიტყვას, **karam ქარამს*, რაც ჭურჭელს ნიშნავს (გიორგაძე, ხაზარაძე 2002: 90). განსხვავება *ჭურსა* და *ქვევრს* შორის დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში შედგენილ საბუთებს შორის არ

არის (ბოჭორიშვილი 1949: 219), თუმცა ისტორიული წყაროებით ტერმინ *ჭურის* აქტიური გამოყენება არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოში დასტურდება XV საუკუნის შემდეგაც, კერძოდ, მეცნიერი ლუბა ბოჭორიშვილი ასახელებს 1400 წლით დათარიღებული ლარგვისის მონასტრის პარაკლიტონის წარწერას, რომელიც მოგვითხრობს ბერად შემდგარი გრიგოლ ავგაროზიშვილის ღვაწლზე, სადაც საუბარია მარნის აგებასა და ჭურების ჩადგმაზე, „და ავაგე მარანი და ჩავდგი ორი ჭური“. ივანე ჯავახიშვილი „თხზულებანის“ მეხუთე ტომში მიუთითებს, რომ XV ს-ში ღვინის შესანახი ჭურჭელი აღმოსავლეთ საქართველოშიც კი წინანდებურად *ჭური* იყო. მამია ზევდგინიძის მიერ შიო მღვიმისადმი მიცემულ 1475 წლის სიგელში ნათქვამია, რომ „ორი ჭური მე მამიამან ჩავდგა“ (ჯავახიშვილი 1986: 654). მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის 1626 წელს სვიმონ მეფის მიერ პაატა ჯავახიშვილისადმი ბოძებული წყალობის წიგნი, სადაც ნაბოძები მამული მოხსენიებულია *ჭურ-მარნით*. აგრეთვე ბახუტა სააკაძისა (1726 წ.) და ერასტი ორბელიანის (1727 წ.) ნასყიდობის წიგნებში აღნიშნულია *ჭურ-მარანი* და *მამული ჭურითა* (ბოჭორიშვილი 1949: 219-220). ამასთან, *ჭური*, როგორც საერთოქართული სიტყვა, არ დარჩენილა ქართველი პოეტების ყურადღების მიღმა. XVIII საუკუნეში დავით გურამიშვილი „დავითიანში“ *ქვევრთან* ერთად თანაბარი მნიშვნელობით იყენებს *ჭურს*, რომელიც შესიტყვებებში განსაკუთრებული ხატოვანებითა და მხატვრული სრულყოფილებით გამოირჩევა: „მე თიხის კოკა, ზნოანი ჭური, რასაც ვადენდე, შენ უგდე ყური“, „გაფრთხილდით, ძმანო, არ მოკვდეთ, მყრალ-ზნოანითა ჭურითა“, „აღარვინ იყვის ღვინითა აღმავსებელი ჭურისა“, „ჭურსა ზნოვანსა მახმარე სამელ-მაწაწურ-ხაპირი“ (გურამიშვილი 1998).

აღმოსავლეთ საქართველოში, მათ შორის, კახეთში, ტერმინ *ჭურის* გამოყენების თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანეს ცნობებს გვაწვდის ქართველი ხალხის შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის 1935 წელს შეკრებილი მასალები, რომლებიც ივანე ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით დაიბეჭდა. მასალები საინტერესოა მეჭურჭლეობასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიისა და გამონათქვამების საანალიზოდაც. დასავლეთ საქართველოს გარდა, *ჭური* მოხსენიებულია კახეთის, მესხეთისა და ჯავახეთის მასალებში, კერძოდ, შემდეგ მონათხრობებში: „რაც შეეხება ჭურს, კახეთისაკენ ზოგმა თქვა, ქვევრს ჭურსაც ვეძახითო“ (ქიზიყი), „პატარა ქოთანს *კოჭობა*

ჰქვია, მოზრდილს – *ქოთანი*, დიდს – *ქვევრი* და *ჭური*“ (მესხეთი), „ჭურები უფრო იმერეთიდან მოჰქონდათ“, „ჭური 40 ბათმანი წყლის ტევადობისა [იყო]“ (ჯავახეთი) (ჯავახიშვილი 1979: 36, 140, 143). ამ მასალების მიხედვით, ვრწმუნდებით, რომ *ჭური* არის მთელ საქართველოში საზოგადოდ გამოყენებული ტერმინი მეოცე საუკუნეშიც, კერძოდ, კახეთსა და მესხეთ-ჯავახეთში, რომლის არანორმატიულ ლექსიკურ ერთეულად ქცევა მრავალი მიზეზის შედეგია, რაც ნამდვილად აღარიბებს ქართულ სალიტერატურო ენას.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, *ჭური* იყო თიხის საღვინე ჭურჭლის აღმნიშვნელი ერთადერთი ქართული ლექსიკური ერთეული როგორც ანტიკურ პერიოდში, ისე შუა საუკუნეებში, ვიდრე XV საუკუნემდე, რომელსაც მივყავართ საქართველოში თიხის ჭურჭელში ღვინის დაყენების 8000-წლიან ისტორიამდე. ხოლო *ქვევრმა*, რომელიც დღეს მიწაში ჩასადგმელი საღვინე ჭურჭლის აღმნიშვნელ ერთადერთ ტერმინად ითვლება, დროთა განმავლობაში *ჭური* სხვადასხვა მიზეზის გავლენით ქართული სალიტერატურო ენის საზღვრებიდან თუ არ განდევნა, პერიფერიაში მაინც განათავსა. *ჭურის* გამოყენება შემცირდა და ის მხოლოდ დიალექტურ სიტყვად იქცა. შემზღუდველმა ენობრივმა პირობებმა, აგრეთვე ქართლ-კახურმა დიალექტმა, რომელიც უმთავრესი აღმოჩნდა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებაში, დააკნინა ერთ დროს უმნიშვნელოვანესი ქართული ტერმინის გამოყენების არეალი. ამავე დროს, *ქვევრის*, საღვინე ჭურჭლის, აღმნიშვნელი სიტყვის მომძლავრება ხელოვნური პროცესის ნაწილიც უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან *ჭური*, როგორც ტერმინი, მეოცე საუკუნეშიც დასტურდება აღმოსავლეთ საქართველოს შინამრეწველობაში. თუმცა *ჭური*, როგორც ძირძველი ქართული სიტყვა და მისი რთული და მრავალგვარი მნიშვნელობა, მემკვიდრეობით გადმოვიდა უძველესი დროიდან დღევანდელობაში. შესაბამისად, *ჭური* არ წარმოადგენს ერთი კუთხისა თუ რეგიონის საყოფაცხოვრებო პირობებში გაჩენილ ტერმინს, არამედ ის ძველი ქართული ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და ამის კვალობაზე სალიტერატურო და სამწერლო ენის ლექსიკის შემადგენელი ნაწილიც იყო.

დიალექტიზმად ქცეულ *ჭურს*, სხვა მრავალ სიტყვასთან თუ ტერმინთან ერთად, უნდა ჰქონდეს ნორმატიულ სიტყვად ქცევისა და სალიტერატურო ენაში დაბრუნების უფლება. ეს პროცესი გაამდიდრებს და გაამრავალფეროვნებს ქართულ სალიტერატურო ენას, რითაც საქართველოში თიხის ჭურჭელში ღვინის დაყენების მრავალსაუკუ-

ნოვანი ისტორია უკეთ წარმოჩნდება. თუმცა ამგვარი შესაძლებლობა აუცილებლად ეხება ექსტრალინგვისტიკურ მიზეზებს და არ ემორჩილება ენობრივ კანონზომიერებებს. ყოველი დიალექტის წინ წამოწევა კი განპირობებულია ისტორიული სინამდვილით, სახელმწიფოს განვითარების პროცესში კონკრეტული რეგიონის ხალხის მონაწილეობითა და ჩართულობით, რომელიც კარნახობს სახელმწიფო ენის ნორმებსა და ლექსიკასაც. სავარაუდოდ, ამით შეიძლება აიხსნას ასევე თანამედროვე ქართულში *პაპის* გამოყენების არეალის შეზღუდვა, რომელსაც ნელ-ნელა ენაცვლება მისი სინონიმური დასავლეთქართული სიტყვა *ბაბუა*, რომლის სამწერლო ენის ნაწილად გადაქცევამდე ჯერ დრო კიდევ არის, თუმცა ოფიციალურ ზეპირ მეტყველებაში მან საკუთარი ადგილი უკვე ნამდვილად დაიმკვიდრა.

ლიტერატურა

ბოჭორიშვილი 1949 – ლუბა ბოჭორიშვილი, ქართული კერამიკა I, კახური, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.

გიორგაძე, ხაზარაძე 2002 – გრიგოლ გიორგაძე, ნანა ხაზარაძე, „ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისი და ძველადმოსავლური ეთნოკულტურული სამყარო“, წიგნში: ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისი (რედ. დ. მუსხელიშვილი), გამომცემლობა „მემატიანე“, თბილისი.

გურამიშვილი 1998 – დავით გურამიშვილი, დავითიანი, გამომცემლობა „საქართველო“, თბილისი.

დანელია, ცანავა 1991 – კორნელი დანელია, აპოლონ ცანავა, ქართული ხალხური სიტყვიერება. მეგრული ტექსტები (ქართული თარგმანითურთ), ტომი II, ზღაპრები და მცირე ჟანრები. ნაწილი: მეგრულ-ქანური ლექსიკის საკითხები, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

კაკაბაძე 1982 – ცისანა კაკაბაძე, შროშული კერამიკა (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ორბელიანი 1993 – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.

ფოჩხუა 1974 – ბიძინა ფოჩხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

ფხაკაძე 2005 – ნინო ფხაკაძე, მიწაში ჩასაფვლელი საღვინე ჭურჭლის ტერმინები ქართულში, ქართველური მემკვიდრეობა, IX, ქუთაისი.

ღლონტი 1974 – ალექსანდრე ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი.

ჭილაშვილი 2004 – ლევან ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები. თბილისი.

ჯავახიშვილი 1986 – ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად. ტომი მე-5, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ჯავახიშვილი 1979 – ივანე ჯავახიშვილი (რედ.), მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, 5 ტომად, ტომი II, ნაწილი I, მეჭურჭლეობა, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ქეგელი – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი
<http://www.ice.ge/liv/liv/ganmartebiti.php>

Eter Churadze

Tbilisi State University, Georgia

etosvireli@gmail.com

Keywords: Ch'uri, kvevri, winemaking history, literary language, dialectal word.

On the Importance of “Ch'uri” in the Georgian Language

Summary

The purpose of this research is to determine the significance and etymology of the polysemantic word *ch'uri*, which is labeled as a dialectal word. Until the mid-18th century *ch'uri* was one of the terms most widespread in Georgia for denoting a clay vessel used for wine. Its Georgian origin and antiquity are proven by the Megrelian equivalent – *ch'kuji* and the inscription on the edge of the *ch'uri* that was found during the excavations of the former city Nekresi dating back to the

2nd-3rd centuries AD. Accordingly, *ch'uri* must have been the only ancient Georgian word for denoting vessels used for the process of fermentation and storage of wine, while the term *kvevri* has originated only later on. The earliest surviving documents that mention *kvevri* are dated to the 15th century. Correspondingly, *ch'uri* is not a localism that could have sprung up in the living conditions of a certain area or region, but rather it was part of the basic old Georgian lexicon and the literary language. This fact can serve as tangible proof of the 8000-year-old winemaking history in Georgia evidenced by earthenware vessels.